

چشم اندازی به کتاب «زبانهای پامیری» اثر ت. ن. پاخالینه زبانشناس روسی

به مناسبت «سمینار علمی - تحقیقی فرهنگ و زبانهای پامیریان افغانستان» در مرکز زبانها و ادبیات اکادمی علوم افغانستان در کابل

نویسنده: نوروز علی ثابتی

11 حوت 1392 هـ. ش

مقدمه:

بنام خالق بی همتا که همه مخلوقات را از کتم عدم با یک کلمه (کُن) به عالم هستی و وجود بدون توسل به کدام میانجی و یا واسطه دیگری پدید آورد. سپاس بیکران از همان ذاتی که، او نعمت هایش را برای انسان نسبت بدیگر موجودات (مرئی و غیر مرئی) ارزانی داشته است که مصداق این سخن آیه مبارکه (70) از سوره اسراء است: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَا هُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا» (ترجمه: و به راستی ما فرزندان آدم را گرامی داشتیم، و آنان را در خشکی و دریا [بر مرکبها] برنشانانیم، و از چیزهای پاکیزه به ایشان روزی دادیم، و آنها را بر بسیاری از آفریده‌های خود برتری آشکار دادیم.» که این نعمت و موهبت الهی عبارت از قوه اندیشه و تفکر و آینده نگری (خرد ورزی) است که توسط آن انسان به غایت و کُنه آفرینش خویش آنچه که سزاوار اوست پی برده و قوه تعقل را محک، معیار و ملاک ببینش خویش قرار داده و در تلاش کسب معنویت جهت نیل به هدف غایی که عبارت از دست یافتن به سعادت ابدی است، از آن کار می‌گیرد.

نعمتی دومی که خداوند (ج) به بشر ارزانی داشته عبارت از قوه بیان (نطق) است. مصداق این مقوله آیات مبارکه (3 و 4) سوره مبارکه الرحمن است: «خَلَقَ الْإِنْسَانَ. عَلَّمَهُ الْبَيَانَ» (ترجمه = انسان را آفرید و به او بیان آموخت). این نعمت خداوندی اگر نمی‌بود، انسان آنچه را که در عالم مکونات است آنرا مسلماً کشف نمی‌نمود، و انتقال اطلاعات هم از یک شخص به شخص دیگر تا حدی ناممکن می‌بود.

نعمت سومی که خداوند (ج) برای انسان داده، عبارت از کتابت است. در بسا موارد انسانها به شکل جمعی در یک محیط اجتماعی زیست نمی‌نمایند، تا با هم تبادل نظر نموده و یافته‌های شان را برای همدیگر انتقال دهند، بدین خاطر آنها متوسل به قلم و کاغذ می‌شوند تا یافته‌های شان را با دیگران شریک سازند. مصداق این گفته هم در قرآن کریم است که خداوند حتی به «قلم» سوگند یاد نموده است: «ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ» (ترجمه: و قسم به قلم و آنچه که می‌نویسد).

ناصر خسرو در مورد فضیلت کتابت در کتاب زاد المسافرین نوشته است:

«کتابت از جملگی حیوان بمردم مخصوص است و مر حیوان بی نطق را با مردم هم در گفتار و هم اندر صنعت ها شرکت است و اندر کتابت نیست.» سپس ناصر خسرو می‌گوید حیوانات هم از طریق آواز های مخصوص شان پیام را به یکدیگر انتقال می‌دهند. او مثال می‌آورد که مثلاً خروس در جریان هیجانان مختلف مانند: ایمنی، شادمانی، ترس، بازتاب میلان به جنس مخالف، و غیره، آواز های مختلف را از خود تبارز می‌دهد که در حقیقت این آواز های جزء زبان همان پرده است. وی می‌افزاید بعضی حیوانات در صنعت از مردم پیشی گرفته اند. طور مثال زنبور عسل، کرم ابریشم و صدف، به ترتیب عسل، ابریشم و مروارید را تولید می‌کنند، که انسان نمی‌تواند این صنعت را بیافریند. با این وصف ناصر خسرو استدلال می‌کند که هیچ حیوانی نوشته کرده نمی‌تواند و این خاص صنعت انسان است. چنانکه گفته است:

«... لیکن مر هیچ حیوان را اندر کتابت با مردم شرکت نیست و کتابت سپس از قول است و خاصه مردم راست و قول مردم را عام است از آنست که هر نویسنده مردم است و هر مردمی نویسنده نیست و هر نوشته قول است و هر قولی نوشته نیست و هر مردمی که مرورا این دو فضیلت که خاصگان مردمند هست او به کمال (مردم) نزدیکتر است...»

تعدد زبان ها در جهان:

نظر به نوشته لويس م. پاول (نویسنده کتاب اِثنولوگ (Ethnologue) در حال حاضر به تعداد (6609) زبان زنده در جهان موجود است (1). این تنوع زبانی هم در میان بشر از خواسته های الهی است که قدرت بیان را به انسان عطا فرموده است. چنانچه در آیه (13) سوره (حجرات) آمده است:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ. ترجمه: ای مردم! ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم، و تیره ها و قبیله ها قرار دادیم، تا یکدیگر را بشناسید، ولی گرامی ترین شما نزد خداوند با تقوا ترین شمامست، خداوند دانا و خبیر است.

علی زاده طوسی نویسنده تارنمای بی بی سی فارسی در یک نوشته اش، چنین فرموده است: آدم از کسی که می خواهد برای زبانش دلسوزی کند، حدّ اقلّ این انتظار را داشته باشد که به شش هزار و هشتصد و نه جامعه زبانی بشر امروز از چشم خداوند و با دید علم نگاه کند و برای همه این زبانها ارزش و احترام یکسان قایل باشد، چه زبان انگلیسی، که با جمعیت گوینده بومی تقریباً سیصد و هشتاد میلیون، مهم ترین زبان بین المللی است، چه مثلاً زبان قرغیزی که جمعیت گوینده بومی آن به پنج میلیون هم نمی رسد، و چه زبان «پیتیه سامی» (Pite Sami) که در جاهایی از سویدن و ناروی در مجموع کمتر از پنجاه نفر گوینده دارد و به زودی وارد موزه زبانهای مرده خواهد شد!

وی می افزاید: زبان یک موجود زنده و مستقل است، و ارزش و اعتبار آن را فقر یا ثروت، ضعف یا قدرت، و جهل یا علم گویندگانش تعیین نمی کند. از هیچکدام از چند صد زبان بومیهای قاره امریکا پیش از کریستف کلمب و «آمریگو وِسپوچی» (Amerigo Vespucci) سنگ نبشته بیستونی، یا منشور خط میخی آزادی مللی، یا شاهنامه منظوم فردوسی به یادگار نمانده است، اما هر کدام از آنها یک زبان است، و آفریده یک جامعه انسانی است و بیان کننده همه احساسها و اندیشه های آن جامعه انسانی می باشند.

اما، اسماعیل اکبر، نویسنده افغان، در این مورد نظریه خلاف طوسی را ارائه میدارد. سعید حقیقی، گزارشگر بی بی سی در وبسایت فارسی بی بی سی از او گزارش می دهد: «زبان، وقتی که در مسیر تحول مدنی قرار نگیرد توقف می کند و یا به نفع زبان دیگری جا خالی می کند و اگر در مسیر تحول مدنی قرار گرفت به پیش می رود. مثلاً زبان پامیری ها به دلیل اینکه در مسیر تحول قرار نگرفته در جا مانده اند. اصول و قواعد دارند ولی ذخیره لغات آنها کم است. تنبعتی که در مورد زبانهای پامیری صورت گرفته نشان می دهد که واژه های انتزاعی نیز در این زبانها وجود دارند حتی مفاهیم هستی شناسانه در آنها وجود دارند ولی به دلیل اینکه کنار مانده اند، برای این از رشد باز مانده اند.»

تحقیقات علمی در مورد زبان های پامیری:

پامیلا س. آرلوند (2)، در رساله دوکترای خود تحت عنوان «تحلیل و تجزیه آواشناسی شنیداری، تاریخی و انکشافی دفتانگ های زبان سریقولی» ابراز داشته است که: تحقیقات جامع در قسمت زبان های پامیری تحت سرپرستی ایوان ایوانویچ زاروبین

¹ Lewis, M. Paul (ed.), 2009. *Ethnologue: Languages of the World, Sixteenth edition*. Dallas, Tex.: SIL International. Online version: <http://www.ethnologue.com/>.

² Pamela S. Arlund

استاد دانشگاه لینن‌گراد در سال 1914 میلادی (برابر با 1293 هجری خورشیدی) با معیتی رابرت گاتیوا (3)، ایران‌شناس فرانسوی، جهت تحقیقات در مورد زبان های پامیری عازم ولایت خود مختار بدخشان کوهی تاجیکستان گردیدند. زاروبین چندین مراتب به بدخشان تاجیکستان رفت و آمد داشته و مقالات تحقیقی زیادی را در مورد زبان شغنانی نوشته است.

پامیلا می نویسد که عمده ترین اثری که بیشتر محققین بر آن منحصراً جامع ترین مواد پژوهشی اتکا نموده اند، آثار ت. ن. پاخالینه است. ایشان در مورد زبان های پامیری نوشته های زیادی بر جای گذاشته و خصوصاً در مورد زبان سریقولی یک کتاب قاموس فشرده و یک کتاب دستور زبان کامل را در بین سال های 1966 و 1971 میلادی (1345 و 1350 خورشیدی) به زیور چاپ آراسته است.

خانم پاخالینه نه تنها در زمینه زبان سریقولی در چین تحقیقات کرد، بلکه در قلمرو شوروی سابق در مورد زبان های دیگر شاخه پامیری (مخصوصاً اشکاشمی) تحقیقات انجام دادند. همکاران پاخالینه هم همزمان در مورد زبان های شاخه پامیری بطور جداگانه تحقیق کردند. در سال 1967 (1345 خورشیدی) خانم ف. س. ساکال آوه (4) تمام نوشته ها و اثر های پژوهشی پاخالینه و همکارانش را که در مورد زبان های پامیری انجام داده بودند، تحلیل و تجزیه نموده و بعد آنرا در یک جزوه واحد ترتیب و تنظیم کرد. سپس، خانم ساکال آوه خودش یک پروژه پژوهشی دیگری را، تحت عنوان « منشأ وابستگی بین زبان یزغلامی و زبان شغنانی » روی دست گرفت. غربی ها در قسمت مطالعات خود، بر نوشته های دانشمندان روس تکیه کرده و بیشتر به آثار پاخالینه استناد کرده اند. مطالعه دیگری که در سال 1974 میلادی (برابر با 1353 هجری خورشیدی) در مورد (وابستگی ها میان زبان های گروپ شغنانی) صورت گرفته، فرهنگ ریشه شناسی (Etymological Dictionary) اثر گئورگ مارگینستر (5) است.

بعد از تحقیقات پیرامون زبان های پامیری توسط پاخالینه، و نشر کتابش تحت عنوان « زبان های پامیری » (چاپ مسکو، 1969 میلادی برابر با 1348 هجری خورشیدی) تحول بزرگ در عرصه پژوهش های زبان های پامیری بوجود آمد. در افغانستان، کتاب متذکره در سال 1987 میلادی (برابر با 1366 هجری خورشیدی)، توسط ماه گل "سلیمان دوست" کارمند اسبق اکادمی علوم افغانستان ترجمه گردید و سپس توسط مرکز زبانهای و ادبیات انستیتوت ملیت های برادر در چوکات اکادمی علوم جمهوری افغانستان به نشر رسید. ترجمه اثر پاخالینه توسط ماه گل سلیمان دوست به زبان دری رهگشای پروژه های تحقیقی برای پژوهشگران زبان های پامیری در افغانستان گردید.

ت. ن. پاخالینه (Т. Н. ПАХАЛИНА)، در قسمت زبانهای پامیری (شغنانی - روشانی، سریقولی، یزغلامی، اشکاشمی - سنگلیچی، واخانی، و منجانی - بیدغه) تحقیقات نموده و در این زمینه حاصل تحقیقاتش را در کتابی زیر نام « زبان های پامیری » در سال 1969 میلادی در مسکو (به روسی: ПАМИИРСКИЕ ЯЗЫКИ) به زیور چاپ آراسته. در حقیقت، پاخالینه زحمات بسیار زیادی را متقبل شده و زبانهای پامیری را در چین و اتحاد شوروی وقت (تاجیکستان کنونی) مطالعه سیستماتیک نموده است. نظام آوا شناسی، واجشناسی، صرف و نحو این زبان ها، و همچنان تاریخچه مختصر پژوهش هایی که قبلاً در راستای این زبانها صورت گرفته، همه را با در نظر داشت اسلوب زبانشناسی تشریحی مطالعه و با یکدیگر مقایسه نموده است. وی در این راستا، عمر گرانهای خویش را وقف بررسی، تحقیق، و مطالعه این زبانها نموده است.

کتاب « زبان های پامیری » در افغانستان، بکوشش اکادمی علوم افغانستان در سال 1366 هجری خورشیدی (1987 میلادی) توسط ماه گل سلیمان دوست، از روسی به دری ترجمه، و برای بار اول به تیراژ 2000 جلد نشر گردید.

زبان های پامیری در ما حول سطح مرتفع پامیر اخذ موقعیت نموده و گویندگاه آن در چهار کشور سکنه گزین شده اند. زبان واخانی در چهار کشور: افغانستان، پاکستان، چین و تاجیکستان؛ زبان شغنانی در سه کشور: افغانستان، تاجیکستان و چین (لهجه سریقولی)، زبان اشکاشمی (بشمول لهجه سنگلیچی) در دو کشور: افغانستان و تاجیکستان، زبان منجانی در دو کشور: افغانستان و پاکستان (لهجه بیدغه)، و یزغلامی تنها در تاجیکستان تکلم می گردد.

³ Robert Gautiot

⁴ V. S. Sokolova

⁵ Georg Morgenstirne

از آنجایی که هنوز در افغانستان دربارهٔ زبانهای پامیری تحقیق جامعی صورت نگرفته و همچنان منابع کافی برای تحقیق مستقیم این زبانها وجود ندارد، بنابراین در قدم اول به ترجمه و نشر آثار دانشمندان زبانشناس دربارهٔ این زبانها ضرورت مبرم احساس میشود. بدین لحاظ در افغانستان، ترجمهٔ دری اثر پاخالینه بنام «زبانهای پامیری»، یگانه مأخذ پژوهشگران بشمار میرود.

تحقیقات همه جانبه و سیستماتیک راجع به زبانهای پامیری در اتحاد شوروی [وقت] صورت گرفته و این پروسه جریان دارد. زبانشناسان مشهور از قبیل زاروبین، ساکال اوه، و پاخالینه از پژوهشگران مشهور این زبانها بشمار میروند.

زبانهای پامیری در زبانشناسی به زبانهای مضافات و ماحول سطح مرتفع پامیر اطلاق میگردد و این زبانها به گروه آریایی زبانهای هندواروپایی مربوط اند. زبانهای پامیری تا آن دوره رسم الخط مشخصی نداشته اند. نظر به نوشته پاخالینه، در سال های 1930 میلادی کوشش برای ایجاد رسم الخط زبان شغنانی صورت گرفت، مگر به نتیجه ای نرسید.

زبانهای پامیری بین خود به اندازه ای متفاوت اند که گویندگان آنها سخن یکدیگر را فهمیده نمی توانند. با آنکه فرق زیاد بین زبانهای پامیری وجود دارد، اما این زبانها با ویژه گی های عمومی ای که دارند در یک ردیف در برابر دیگر زبانها آریایی شرقی و عموماً آریایی قرار دارند. در بخش فونتیک، فونیم های دندان /θ = ت / و /δ = ڈ / و آوا های عقب زبانی /x = بن / و /ا / = یر / (به استثنای زبانهای اشکاشمی و منجی) از ویژگی های این زبانها به شمار میرود. در بخش صرف زبانهای پامیری سیستم ضمایر با هم مشابه اند (بویژه ضمیر شخصی و اشاره)، افعال و همچنان بسیاری از واژه ها هم در این زبانها مشترک است.

اثر پاخالینه حاوی شرح زبانهای پامیری بصورت جداگانه میباشد، برای آسانی کار مقایسه و شرح در یک پلان واحد داده شده است. در شروع هر رساله تشریح عمومی راجع به زبان مذکور، محل تکلم، تعداد متکلمین و تاریخچه مطالعه آن آمده است. بعداً ویژگی های فونتیکی، مورفولوژیکی، بصورت فشرده دربارهٔ نحو و واژه های هر زبان معلومات ارائه شده و در پایان هر رساله برای مقایسهٔ این زبانها یک متن در همه زبانهای مذکور با ترجمه آورده شده است. تمام مواد به ترانسکرپشن فونتیکی [الفبای آوا نگاری] نگاشته شده و چون این زبانها رسم الخط ندارند، از همین سبب از ترانسکرپشن بین المللی به اساس حروف لاتین انتخاب گردیده است.

گروه زبانهای شغنانی – روشانی، زبانها و لهجه های ذیل را در بر میگیرد: شغنانی (بشمول لهجهٔ بجویی)، روشانی (بشمول لهجهٔ خوی، برتنگی، و آشاری) و سریقولی. تمام این لهجه های زبان شغنانی به استثنای سریقولی، در ولایت خود مختار کوهستان بدخشان تاجیکستان، سواحل دریای پنج، غند، شاه دره و برتنگ مروج است. بزبان شغنانی و روشانی در بدخشان افغانستان هم تکلم میشود. زبان سریقولی در نواحی جمهوری خود مختار سینزیان (سینکیانگ) – اویغور چین معمول است. زبان سریقولی از دیگر زبانهای این گروه متفاوت و مستقل تر است؛ زیرا زبان سریقولی در نتیجهٔ نداشتن ارتباط نزدیک با دیگر زبانهای این گروه در مدت چند قرن بحال طبیعی خود مانده است.

نظر به نوشتهٔ پاخالینه، تحقیق و مطالعهٔ علمی گروه زبانهای شغنانی – روشانی را اکادمیسین ک. گ. زالیمان در اواخر قرن نوزدهم میلادی بنیاد گذاشته است. در سال 1895 میلادی اثر او بنام «فرهنگ شغنانی. دل. ایوانوف» که نتایج تحلیل و مطالعه مواد جمع آوری شده اش توسط ایوانف سیاح را در بر میگرفت، از چاپ بر آمد. این اثر مختصری از دستور زبان و جدول افعال را نیز شامل است. زالیمان در این اثر بعضی مواد راجع به زبان سریقولی و شغنانی را از اثر ر. شاو هم اقتباس نموده است.

در سال 1908 میلادی، و. ب. تومانویچ با نوشتن گرامر تطبیقی و محاوروی لهجهٔ شغنانی تحقیقات لهجهٔ شغنانی را مکمل تر ساخت. اما، مطالعات و تحقیقات سیستماتیک گروه زبانهای شغنانی – روشانی مانند دیگر زبانهای پامیری توسط ایوان ایوانویچ زاروبین آغاز شده است. زاروبین از سال 1914 میلادی به بعد، چندین مرتبه به پامیر سفر نموده و موادی که جمع آوری نموده، از نگاه درست بودن خود بسیار مهم میباشد.

زاروبین از جملهٔ اولین آریانا شناسانی است که دقت و توجه فراوانی را در مطالعهٔ صوتی این زبانها با در نظر داشت روش آوا شناسی داشت. زاروبین از جملهٔ تمام زبانهای این گروه، بیشتر بزبان شغنانی توجه داشت. اجزای فونولوژیکی [واجشناسی]،

دستور زبان و فرهنگ زبان شغنانی به وسیله او نوشته شده اند. او همچنان در تشخیص فونولوژیکی بخش های معلق تحقیق نموده و معلومات مختصر در قسمت دستور و واژه های دیگر زبانها و لهجه های این گروه را ارائه کرده است.

مطالعه و تحقیق گروه زبانهای شغنانی - روشانی خصوصاً قسمت صوت شناسی آنها بصورت اساسی توسط ساکال اوه آغاز شده است. وی برای نخستین بار در تحقیقات راجع به آوا های این زبانها از روش میتود تجربی استفاده نمود. ساکال اوه در 1959 میلادی مقاله ای تحت عنوان « متن و فرهنگ زبانهای روشانی و خوفی » نشر کرد. همچنان در سال 1959، مقاله دیگری بنام « متن و فرهنگ برتگی » را به نشر رساند.

در سال 1967 میلادی، اثر دیگری از ساکال اوه تحت عنوان « رابطه انتیکی زبان یزغلامی با گروه زبان های شغنانی » انتشار یافت.

از سال 1960 میلادی به بعد، پاخالینه، چندین رساله در باره زبان سریقولی نوشته و زبان سریقولی را بصورت همه جانبه در همین اثر موجود مورد بررسی و تحقیق قرار داده است که شامل صوت شناسی، دستور زبان، متن با ترجمه آن می باشد. این اثر در سال 1966 میلادی چاپ شد.

پیامد نا گوار انقراض یک زبان زنده در یک جامعه:

در کشور های چین، پاکستان، و تاجیکستان هم تا کنون در مورد زبان های پامیری کدام پروژه خاص تحقیقی صورت نگرفته است. با این وصف، سمینار های علمی از طرف دانشگاه ها و موسسات علمی در سطح جهان در مورد زبان شغنانی در تاجیکستان راه اندازی گردیده است. در ماه سپتمبر سال 2009، از طرف انستیتوت تحقیقاتی اسماعیلی لندن (IIS)، به همکاری مشترک « بنیاد زبان های در معرض خطر » (6) اکادمی علوم تاجیکستان و موسسه علوم انسانی خاروغ تاجیکستان، سمینار سه روزه ای در حضور داشت بیش از (50) تن شرکت کننده از هشت کشور جهان (شامل آسترالیا، دنمارک، هالند، پاکستان، روسیه، تاجیکستان، بریتانیا و امریکا) را در کنار هم جمع نمود. پروفیسور نیکولاس اوستلر (7) سر دبیر بنیاد زبان های در حال انقراض، در آن سمینار علمی ابراز نمود که:

«... اگر زبانی در معرض انقراض قرار بگیرد، سه جنبه زندگی اجتماعی نیز مورد تهدید واقع می شوند:

الف - هویت جامعه گفتاری ممکن است افول نماید و یا حتی برای همیشه نابود گردد؛

ب - زندگی اجتماعی که منحصرأ در این زبان جریان دارد محدود می شود؛ و،

ج - سنت های محلی نهایتاً از میان خواهند رفت.

نکته سوم موضوعیتی ویژه دارد چرا که این سنت ها چه شفاهی و چه مکتوب، «داستان» زبان و جامعه ای که به آن زبان تکلم می کند را شکل می دهند.

در این اواخر، اگر چه تحقیقات در مورد فرهنگ و زبان های پامیری به افول گراییده است، امید داریم که بنیاد پژوهشی ای که در مورد زبان های پامیری توسط زاروبین و پاخالینه بنا نهاده شد، تقویت گردد و اکادمی علوم افغانستان در این راستا باید گام های مثمیری را بر دارد تا از خطر انقراض این زبان ها جلوگیری شود.

منابع و مأخذ:

⁶ FEL = Foundation of Endangered Languages

⁷ Nicholas Ostler

1. انستیتوت تحقیقات اسماعیلی لندن، همکاری مؤسسه با بنیاد زبان‌های در معرض انقراض در کنفرانس تاجیکستان، (جولای 2010)، قابل دسترس در تارنمای اینترنتی زیر:
http://www.iis.ac.uk/view_article.asp?ContentID=111011
 (در دسترس قرار گرفت بتاريخ: 05 اگست 2012)
2. پاخالینه، ت. ن، *زبان‌های پامیری*، ترجمه ماه گل سلیمان دوست، انستیتوت ملیت‌های برادر، مرکز زبان‌ها و ادبیات، 1366، کابل.
3. *حقیقی، سعید، زندگی زبانها (3): زبانهای پامیری، موجود در سایت اینترنتی بخش فارسی بی بی سی: قابل دسترس در:*
http://www.bbc.co.uk/persian/afghanistan/2008/11/081116_ram_languages-3.shtml
 در دسترس قرار گرفت بتاريخ (5 اگست 2012)
4. طوسی، علیزاده، *العاقلُ یَکفیه الإِشارَه*، موجود در سایت اینترنتی بخش فارسی بی بی سی، (20 جولای 2012)، قابل دسترس در:
http://www.bbc.co.uk/persian/arts/2012/07/120727_l13_letter_from_london_300.shtml
5. ناصر خسرو، *زاد المسافرین*، مصحح محمد بذل الرحمن، انتشارات اساطیر، تهران، (صص 7-16)، شابک: 6-218-964-331

منابع و مأخذ انگلیسی:

1. Arlund, S. Pamela, An Acoustic, Historical, and Developmental Analysis of Sarikoli Diphthongs, PhD Thesis, 2006.
2. Lewis, M. Paul (ed.), 2009. *Ethnologue: Languages of the World*, Sixteenth edition. Dallas, Tex.: SIL International. Online version: <http://www.ethnologue.com/>.